

מ"צבא העם" ל"צבא של עממים" - התבוננות בצה"ל העתידי - "מפנה" 44

יגיל לוי - תשרי תשס"ה - ספטמבר 2004

פירוקו של "צבא העם" וכינונו של צבא התנדבותי מקצועי מגלמים שינוי מהותי בהרכבו החברתי הפנימי של הצבא, בהתנהלותו הפנימית וביחסיו עם החברה האזרחית.

יחסיה של החברה הישראלית-יהודית עם צה"ל ידעו תהפוכות במרוצת השנים. ממרום מעמדו כ"צבא עם" רב עוצמה, החל מאמצע שנות ה-50, ידע הצבא שרשרת משברים בעקבות מלחמת 1973, משברים שהתעצמו לאחר הפגנת חולשתו במלחמת לבנון ובאינתיפאדה הראשונה. משברים אלה הביאו לדלדול יחסי של משאבי הצבא, לקיטון התמיכה הפוליטית בו ואף לנטישתו ההדרגתית על-ידי האליטות החברתיות. מנקודת השפל של תהליך השחיקה - החתימה והיישום של הסכמי אוסלו, שהיוותה בו-זמנית תוצר ומאיץ של תהליך זה, נהיה צה"ל בהדרגה ל"צבא שלום" המאבד את מעמדו המרכזי. ברם, אינתיפאדת אל-אקצה שבה והפיחה בצבא רוח חדשה שאף היא נחלשת בהדרגה עקב התמשכות הלחימה חסרת התוחלת בשטחים. מכאן ועד לפירוק "צבא העם", והפיכתו לצבא התנדבותי-מקצועי הדרך לא ארוכה, כפי שמלמד השיח הציבורי שהחל להתפתח בישראל מאמצע שנות ה-90.

פירוקו של "צבא העם" וכינונו של צבא התנדבותי מקצועי מגלמים שינוי מהותי בהרכבו החברתי הפנימי של הצבא, בהתנהלותו הפנימית וביחסיו עם החברה האזרחית העוטפת אותו. במאמר זה ננסה להעריך את המגמות העיקריות המסתמנות בצה"ל של העשור הקרוב, ונטען כי הצבא צועד בשיטתיות לקראת פירוקו ההדרגתי של "צבא העם". זהו תהליך המניח תשתית ל"צבא של עממים", המגלם את הפיכתו של הצבא לזירת התנהלותם של מאבקים חלוקתיים בעלי אופי אתני-מעמדי, מגדרי ותרבותי. אלה יתנהלו בין הקבוצות הממוקמות ברבדים השונים של המדרג הצבאי.

לצורך הדיון נציין ארבע נקודות מוצא עיקריות:

- ראשית, הצבא יתפקד במציאות של סכסוך בעצימות נמוכה, במינונים משתנים, בין ישראל ובין מדינות ערב הסובבות אותה, ויישא בצורות שונות גם בתפקידי שיטור מול מיליציות פלשתיניות ולבנוניות. במקביל, הוא ימשיך להיערך להתמודדות עם איומים ארוכי-טווח, אולי אף מדומיינים בחלקם (מדינות מוסלמיות כאיראן), ועם איומים מוחשיים יותר של טרור חיצוני.
 - שנית, הצבא יצליח לשמור, בעשור הנוכחי, על חלק ניכר ממרכזיותו ההיסטורית, חרף הפיחות השיטתי במעמדו.
 - שלישית, יחריפו המאבקים החלוקתיים המתנהלים בחברה הישראלית על רקע אתני-מעמדי, מגדרי ותרבותי.
 - רביעית, הצבא ייערך ביתר-שאת לשינוי מבני הנובע מכרסום משאביו, מההשלכה המשולבת של השינויים הטכנולוגיים בשדה הקרב ובמעטפת הגיאופוליטית, ומתפקודו במתחמים של מחלוקת פוליטית ותרבותית. כתוצאה מכך, מודל הגיוס לצבא יעבור, כפי שמסתמן כבר עתה, רפורמות בתחום שירות המילואים, החובה והקבע, שעיקרן הקטנת הצבא ואימוץ דפוסיים של בררנות והתמקצעות, אף שללא ויתור, מנקודת מבטו של הצבא, על העיקרון של גיוס חובה, כעיקרון המרכזי של "צבא העם". לצד זאת, תגבר ההסבה של עיסוקים עתירי-עבודה לעיסוקים עתירי-טכנולוגיה.
- שילובן של נקודות מוצא אלה, ולא דווקא בהתאם לכוונותיהם המוגדרות של הממשלה והצבא, יביא לזירוז קצו של "צבא העם" במתכונתו המוכרת.

דרג השדה - צבא של פריפריות

לשינויים בהרכבו החברתי של דרג השדה בצבא ישנו משקל רב, ומשנות ה-70 אילך מתחיל הרכב זה להשתנות. חוט השדרה החברתי של הצבא נסמך היסטורית על הרובד החילוני והגברי של צעירים ממוצא אשכנזי. זהו הרובד שייסד את הצבא, אייש את מדרגו הבכיר, זוהה עם הישגיו של הצבא במסגרת ה"ממלכתיות" ורתם זיהוי זה כמנוף למתן לגיטימציה למעמדו החברתי המועדף, המגולם בדמות הגבר, הצבר-לוחם. מבנה זה החל להשתנות בשלב שבו בלט רובד חברתי זה דווקא בכישלונותיו בשדה הקרב מאז מלחמת יום הכיפורים ועוד יותר מכך, לאחר מלחמת לבנון והאינתיפאדה הראשונה. אז גם הורגש פחות הדרגתי בחשיבותה חוסת-ממלכתיות של התרומה למדינה, כאמת המידה הקובעת לחלוקה של תגמולים חברתיים ולהצדקה של דומיננטיות חברתית בחברה הנשלטת בהדרגה על ידי גלובליזציה כלכלית. זאת בעוד שקבוצות שאינן משרתות או שתרומתן הצבאית מועטה (כדוגמת החרדים, אזרחי ישראל הפלשתינים והנשים) הצליחו, הודות לתהליכים פוליטיים, משפטיים ותרבותיים, להשיג הישגים שאינם תלויים עוד במבחן השירות הצבאי. יתרה מזאת, זיהוים של הגברים האשכנזים החילונים עם תרומתם הצבאית הפך למקור של חולשה. השירות הצבאי אף הפריע למיצוי יתרונותיהם הראשוניים של בני המעמד הבינוני האשכנזי החילוני בשוק העבודה התחרותי. עיקרו של דבר, הצבא חדל לשמש קניינה החברתי של שכבה זו.

בשלב זה החלו, אפוא, צעירים בני מעמד זה להתרחק מהשירות הצבאי ומסמליו. "משבר המוטיבציה" הידוע של שנות ה-90 היה תסמונת התהליך. את הוואקום שהותירו, בעיקר באיוש יחידות השדה, מילאו בהדרגה ארבע קבוצות שנדחקו עד לשנים אלה למעמד פריפריאלי בשורות הצבא (להלן "קבוצות חדשות"): חובשי "כיפה סרוגה", הרבדים המוביליים יחסית של יוצאי ארצות המזרח, מהגרים חדשים, בעיקר מחבר המדינות ומאתיופיה, ואט-אט גם נשים. בראשית שנות ה-2000, השינוי בהרכב החברתי של הצבא השתקף בהדרגה גם במדרג הפיקוד הבינוני הבכיר שבו גברה בעיקר נוכחותם של מגויסים ממוצא מזרחי ו"כיפות סרוגות" (בשלב ראשון מעמד בינוני אשכנזי עם חדירה הדרגתית של מגויסים מקבוצות המעמד הבינוני המזרחי). שינוי זה משתקף היטב גם במוצאם ובמעמדם החברתי של החיילים שנהרגו באינתיפאדת אל-אקצה.

הקבוצות החדשות הונעו מהצורך ליצור בעבור עצמן מסלולי מוביליות חדשים, חלופיים למסלולי המוביליות האזרחיים החסומים בפניהן, או כדרך לרתימת הישגיהן הצבאיים לחיזוק יכולתן להתמודד על מעמדן החברתי ואף על זכויותיהן האזרחיות הבסיסיות. בכך התייחסו הקבוצות החדשות לצבא כמו קבוצות העילית שקדמו להן. המשותף למוטיבציה של הקבוצות החדשות הוא החתירה להוכיח, כי הן מסוגלות להגיע להישגים צבאיים לוחמניים ממש כמו קבוצות העילית, שעליהן קראו תיגר. בו-בזמן הן חתרו לבנות את זהות הלוחם הייחודית שלהן, באופן שיקרב כל אחת מהקבוצות אל אתרי ההפקה של "הטוב המשותף" הקהילתי במשולב עם תרומת התהליך לגיבוש זהותן הייחודית.

תהליך זה יגבר בעשור הקרוב. בהנחה כי יחול שינוי במודלים של הגיוס והשירות, הרי שהשירות הצבאי, חובה ומילואים כאחד, יהיה בהדרגה לשירות בעל מאפיינים ברניים אף אם עטוף במעטפת של חובת שירות. הצטרפותו של הפרט לשירות נתונה כבר עתה למיקוח בינו ובין הצבא המתנהל בצורות שונות, אם במישרין ואם באמצעות הקבוצות החברתיות האזרחיות מהן באים המגויסים, אם בצורה גלויה ואם סמויה. במסגרת המיקוח מוכרעים תפקידו של הפרט, תנאי שירותו, המגבלות החלות על שירותו ועל תפקודו הצבאי, ולא אחת אף עצם השירות. לדוגמה, הגידול שחל מאז מחצית שנות ה-90, בנשירה של מגויסים לפני השירות ובמהלכו מטעמים נפשיים, הוא ממאפייני הצורות הסמויות של המיקוח. לכן, משקל מרכזי מיוחס למערך המוטיבציה של הפרטים להתגייס לצבא ולהתמיד בשירות.

כושר המיקוח של החיילים, בכוח ובפועל, מתגבר לנוכח שני תהליכים נוספים. ראשית, התחזקותם של ערכים ליברליים והשתרשותם החלקית בדפוס ההתנהלות של המערכות השלטוניות מגבירים את עוצמת הפרט ואת כושר המיקוח שלו, לא אחת בסיועה של מערכת המשפט. שנית, ככל שהצבא פונה לבררנות, כך גובר כושר התמרון של החיילים. כושר מוגבר זה יקרין גם על התגברות הלחצים, שהתפתחו ממחצית שנות ה-90, להגדיל את התגמולים הכספיים הניתנים למשרתים, בחובה ובעיקר במילואים, ולהקטין את נטל השירות, או למצער להטיל אותו באופן שוויוני יותר (כדוגמת הדרישה לגיוס תלמידי ישיבות). לחצים אלה אף יתגברו בעתיד בשל

שחיקתו של אתוס הביטחון, הגברת הלחצים החומרניים בחברה והגברת אי-השוויוניות בהטלת הנטל הצבאי על המגויסים כתוצאה מהמגמות המסתמנות של הקטנת הצבא, הכפפת התנהלות כלכליה של כלכלת השוק והקלת הנטל על המילואים על חשבון המערך הסדיר. תוצאת הלחצים תהיה, בין היתר, שילוב הדוק יותר של שירות החובה בשירות הקבע, בעיקר בדרג הלוחם (כדוגמת מסלול של ארבע עד חמש שנים, שחלקו הראשון הוא שירות חובה בתשלום משופר וחלקו השני הוא שירות קבע לכל דבר).

להגדלת התגמול יהיו שתי השלכות. ראשית, הפיכת הצבא מ"שליחות" ל"משלח יד" לכל דבר. שנית, עלות השירות תתייקר ולכן תוביל את הצבא להפחתת עלויות. זו יכולה להיעשות באמצעות הקטנה של היקף המגויסים, מהלך שרק יחזק את דפוסי הבררנות ויגביר, בתורו, לחצים לתגמול. אפשרות אחרת היא שהצבא יעדיף יותר ויותר מגויסים מהפריפריה החברתית שעלות שירותם נמוכה יותר. לצד עידוד יזום, הצבא יציע תגמול שגובהו הבינוני-יחסי ימשוך בעיקר את מגויסי הפריפריה ולא יהיה אטרקטיבי למגויסי המעמד הבינוני, שפרדוקסלית הם הנשאים של דגל התביעה לתגמול, ולכן תואץ נטישתם את הצבא. יתר על כן, ככל שהשירות הצבאי נהיה למשלח-יד, כך הוא יהיה לחלופה מקצועית אחת מני כמה, ולאו דווקא מועדפת, עבור המעמד הבינוני. יחסו של רובד חברתי זה לצבא ישוחרר בהדרגה מההגבלות ההיסטוריות שהטילה תודעת ה"שליחות".

לכן ניתן לאפיין שלושה מקורות של מוטיבציה קבוצתית להתגייסות לדרג הלוחם, בעשור הקרוב:

● תגמול חומרי -

הצבא כערוץ להכנסה כספית ולרכישת מקצוע. מערך תגמולים זה ימשוך בעיקר את הרובד הסוציו-אקונומי הבינוני-נמוך והנמוך. השורות יאופיינו בבולטות טבעית של מזרחים שמשפחותיהם נהנו ממוביליות חלקית, בני מהגרים מחבר העמים ומאתיופיה, חלק מהחרדים, נפגעי הגלובליזציה מקרב המעמד הבינוני, נשים ממעמד הביניים ואף אזרחי ישראל הפלשתינים (בעיקר דרוזים ובדואים).

● תגמול אידאולוגי -

סיפוק של יצר לוחמני אינדיבידואלי לצד תגמול ערכי רחב יותר הנובע מערכים אתנו-לאומיים משולבי-מיליטריזם, כדוגמת המשכת הפרויקט של "גאולת הארץ" ("כיפות סרוגות") והגנה על הרוב היהודי (מזרחים ומהגרים).

● מוביליות חברתית -

הגם שהצבא מאבד את תפקידו ההיסטורי כ"כרטיס כניסה" לחברה, הוא עדיין יהיה בעל משמעות למספר קבוצות: לצעירים רוסים-נוצרים כדרך לרכישת האזרחות, לנשים כחלק מהמאבק הפמיניסטי, בעיקר לנשים מסורתיות שעבורן השירות הוא מנגנון שובר-פטריארכאלי, ובהדרגה גם לדור השני של מהגרי העבודה, כמבחן לקבלת אזרחות והשתלבות בחברה החדשה.

לצד מערך מוטיבציות זה, יוסיף הצבא למשוך צעירים משכילים, בחלקם, לפחות בשלב הראשון, ממעמד הביניים לרבות על קבוצותיו האשכנזיות-חילוניות, אשר יאיישו את מערך התפקידים הטכנולוגיים והלוגיסטיים המתוחכמים. צעירים אלה יימשכו לצבא לא רק מכוח חבילות התמרוץ הכספי אלא גם עקב העניין המקצועי ואף ההילה והיוקרה. סביר כי תגבר במערכים אלה המגמה של מעברים דו-כיווניים של אזרחים לצבא במסגרת שירות קבע קצוב.

בתמצית, על חורבותיו של "צבא העם" ילך ויתגבש צבא מקצועני, שחייליו מגויסים באמצעות המכניזם של מנגנוני השוק. חיילי סדיר מקצועניים, חיילי מילואים מקבלי שכר ומשרתי קבע בהתחייבות ממושכת הם שיאיישו את הצבא לעתיד. עקב כך יקטן הצורך של הצבא לשווק את עצמו כארגון אוניברסלי המסתגל לשינויים חברתיים, והוא יכול לחדד את ייחודיותו כמי שעיסוקו בלוחמנות. התופעה המוכרת מחברות אחרות של התגבשות צבא קורפורטיסטי, המתבודד מהחברה, או לפחות מחלק ממגזריה, היא תוצאה אפשרית חדשה בהווה הישראלית-יהודית של "צבא עם", שבעבר היה חדיר לרוב שדרותיה של החברה הישראלית-יהודית. ההשלכה לכך תהיה כי צה"ל בעיקר בדרג הלוחם, יהיה בהדרגה לצבא של פריפריות חברתיות, בדומה לצבאות המערב של היום. כאמור, התהליך כבר החל מאמצע שנות ה-90 בעקבות "משבר המוטיבציה", אך הוא ילך ויעמיק וישליך על שינוי מעמדו של הצבא

ועל אופני התנהלותו הפנימיים.

צבא של עממים

נסקור להלן מספר מגמות שיבואו לידי ביטוי בהתנהלותו של צה"ל העתידי לאור השינוי בהרכבו החברתי: התגבשות ההיררכיה הפנים-צבאית, התגבשותו של צבא רב-תרבותי והאצת המיליטריזציה של הצבא וחדירותו הפוליטית.

ההיררכיה הפנים-צבאית

צה"ל מתפתח כ"צבא מפוצל אישיות" בין צבא של "כלכלה חדשה" ובין צבא של "כלכלה ישנה". זהו פער שבין הרובד העליון לרובד התחתון במדרג הצבאי, כשהגיונות פעולה שונים מניעים כל אחד מה"צבאות" - מצד אחד, מקצועיות אזרחית וטכנולוגיות של קבוצות העילית המסורתית, המכפיפות את פעולתן למנגנונים של כלכלת השוק ומעצבות בהתאם את תרבותו של הצבא באוריינטציה אזרחית; מצד אחר, מיליטריזם, חלקו מבוסס-אתניות-לאומיות, המתווך אינטרסים של מוביליות חברתית וחומרנות בעבור הקבוצות החדשות המשמשות בתפקידי לחימה, חלקם של "צווארון כחול". יתר על כן, בידול יתפתח גם בדרג הלוחם בין הלוחם-שוטר, הפועל מול אוכלוסייה אזרחית ערבית או משטר את הגבול, ובין הלוחם-טכנולוג, הנושא נשק משוכלל ומצויד במערכות שליטה ומידע או לוחם המפעיל מערכות טכנולוגיות, לעתים ללא מגע ישיר עם האויב. יהיה בכך כדי להגביר את המתח בין בעלי המקצוע הלא-לוחמים ובין הלוחמים ובין הלוחמים לבין עצמם.

יתר על כן, הצבא גם יעניק, יותר ויותר, תגמול חומרי דיפרנציאלי לבעלי מקצועות מועדפים, בעיקר בתחום הטכנולוגי והלוגיסטי, כחלק מהתחרות עם הסקטור הפרטי על גיוסם של בעלי מקצוע אלה. לעומת דרג זה, הדרג הלוחם של הצבא יזכה לתגמול מוגבל-יחסית אפילו במסגרת של צבא מקצועי, שכן למקצועות הלחימה ביקוש נמוך בשוק האזרחי. זאת בפרט ככל שמקצועות הלחימה ימשכו את יוצאי הפריפריה החברתית, שלהם אפשרויות מוגבלות-יחסית בשוק העבודה האזרחי ולכן מחיר השוק שלהם מפוחת. התגמול הבידולי יזין, אפוא, מתח בין הרבדים, בין אלה המתוגמלים היטב, אך בחלקם הגדול אינם מסכנים את חייהם, ובין אלה שתגמולם נחות, אך פעילותם מסכנת את ביטחונם האישי. זאת בפרט שלדיפרנציאליות החומרית יהיה גם היבט של נגישות ליוקרה, שהרי יוקרתו של הלוחם-טכנולוג תגבר על זו של לוחמי "הצווארון הכחול", מהם בסטטוס של לוחם-שוטר. התוצאה תהיה התגבשותה של היררכיה נוקשה פנים-צבאית.

זוהי תופעה חדשה יחסית לעבר, עת הצבא, בהיותו עתיר-עבודה ולא עתיר-טכנולוגיה, יצר נקודות מפגש שוויוניות, או לפחות כך נראו, בין מגויסים משכבות חברתיות שונות. ההתבססות על שירות חובה אוניברסלי פעלה גם לטשטוש ההבדלים הבין-קבוצתיים בזכות המפגש הראשוני השוויוני, לכאורה, בין הקבוצות. מנגד, בהנחה כי גיוס החובה מתכנסם בהדרגה לטובת אימוץ, דה-פקטו או דה-יורה, של אחד מהמודלים החלופיים מכווני-המקצוענות ומכווני-הבררנות, הרי שהצבא ידמה יותר ויותר לארגון אזרחי-מקצועי המקיים בתוכו היררכיה מקצועית לכל דבר. בכך מתווסף היבט להיררכיה הטבעית של הצבא, זו המסומנת באמצעות הדרגות הצבאיות והיררכיית הפיקוד. בהנחה כי ההיררכיה הצבאית מרובדת אתנית-מעמדית, כתוצאה ממקורות הגיוס החברתיים השונים של הקבוצות, ולכך, לא אחת, גם היבט פוליטי-אידאולוגי, הרי שכך ירובד גם מדרג הנגישות למשאבי היוקרה, המקצוע והכסף. לכן תתגבש היררכיה צבאית רוויה במתח בין-יחידתי או בין-מקצועי, העלול להתפשט גם לכדי פגיעה באחדות תפקודו של הצבא.

צבא רב-תרבותי

קבוצות העילית פעלו בעבר בהצלחה לא מבוטלת לגבש זהות לוחם אוניברסלית, שהיוותה מוקד לחיקוי, או לחלופין התבטלות, גם למי שאינו משרת בצבא. השקיעה ההדרגתית של הלוחם מאז מלחמת 1973, המשולבת בכרסום ההגמוניה הבלתי-מעוררת של הקבוצות האשכנזיות-חילונית

המגולמות בדמות הצבר, בעיקר בשדות התרבותיים והפוליטיים, פינתה את מקומה למודל רב-תרבותי מתגבש, המשתקף גם בצבא. התבוננויות על קבוצות שונות בצבא משרטטות כבר עתה תמונה של ניסיון הקבוצות לגבש זהות ייחודית של חייל, לא תמיד לוחם, יהיה זה אישה, דתי-לאומי, הומוסקסואל, מזרחי, אתיופיי-ישראלי מהגר מברית-המועצות לשעבר ועוד. זהות זו מאופיינת בתפישה ייחודית של גבריות או נשיות-ביחס-לגבריות, במניע הייחודי להתגייס ולתפקד במסגרת השירות, בעולם הסמלים של המקצוע הצבאי, באוריינטציה ביחס לקולקטיב הלאומי ככלל, ובייחוס לקולקטיב הקבוצתי בפרט, בציפיות לתגמולים בספירה האזרחית ועוד. מנקודת מבט זו, הדמות האוניברסלית האחידה של הלוחם יורדת מהבמה.

בהתפתחות זו טמון פוטנציאל להיווצרות מאבקים הנושאים אופי של מאבק על דמותו של הצבא ועל יכולתן של כל אחת מהקבוצות לגבש את זהותן במסגרתו ולקיים בו אורח-חיים צבאי ייחודי על-פי דרכן. יתר על כן, גם התמודדויות בין-אישיות על עמדות מועדפות בארגון הצבאי עשויות ללבוש אופי של מאבק על סמלים, שבאמצעותו מתוּן המאבק המקצועי, בעיקר אם צד כלשהו מסיק כי גיוס סמלים יעניק לו יתרון חדש בהתמודדותו עם הצד שכנגד. גם ההתמודדות על סמלים מעוררת את הציפייה כי הישגים/כישלונות מבצעיים, שבהם יהיו מעורבות קבוצות בעלות מובחנות אתנית או מגדרית או אחרת, יוארו באופן הקושר את איכות הביצוע עם ההרכב המבצע.

המאבקים בין הקבוצות יתנהלו בשני אתרים. האחד הוא חיכוך ישיר בין קבוצות משרתות - אם בינן ובינן עצמן ואם בינן ובינן הצבא. זאת באופן העלול לפגום בלכידות של היחידות ובמשמעת הצבאית, ואף לגלוש לגילויים של אלימות בין-קבוצתית. האתר האחר הוא של מאבקים בספירה הציבורית באמצעות קבוצות המקור החברתיות, כלומר הקבוצות שמהן באו המגויסים, שוב - בינן ובינן עצמן ובינן ובינן המדינה, לרבות באמצעות הצבא והחדירה לשורותיו, בהסתייעות גוברת והולכת בפוליטיקה, בתקשורת ובמערכת המשפט. מאבקים בין דתיים וחילונים, בין דתיים ונשים, בין נשים ומגויסים מקבוצות מסורתיות או חדרות-לוחמות גבריות, בין הומוסקסואלים ודתיים, בין מזרחים ומהגרים מחבר העמים ועוד, יאפיינו מאבקים שכאלה.

ניקח לדוגמה את המאבק הבין-מגדרי. יכולתן של נשים לתבוע בהצלחה נגישות למקצועות לחימה נשענת, במידה לא-מבוטלת, על הורדתו של מפלס המיליטריזם, שמטבעו ההיסטורי מזוהה עם גבריות. זהו אחד ממקורות הצלחתן לזכות במוביליות צבאית, מאמצע שנות ה-90. לכן מהכיוון הנגדי, קבוצות חברתיות שייצגו בצבא הוא בעיקר גברי ("כיפות סרוגות", מזרחים מסורתיים, חרדים, אזרחים ישראלים-פלשתינים, חלק מבני המהגרים ועוד) עשויות לחתור לחידוד הפרופיל הלוחמני של הצבא, לצורך מתן לגיטימציה מחודשת להשקפתן כי יש להדיר נשים מתפקידים קרביים, המזוהים, לכאורה, עם תכונות גבריות טבועות. אין מדובר בחזון עתידי. חלקן של התופעות כבר מניצות את ניצניהן הראשונים בפתח העשור הראשון של שנות ה-2000.

לדוגמה:

- בשנת 2001 החלו רבנים של ישיבות ההסדר לתבוע מהצבא לווסת את החיכוך הבין-מיני ביחידות מעורבות כתנאי להמשך גיוס צעיריהם לצבא.
- ביטוי ראשוני לפוטנציאל התגלותה של הומופוביה בצבא ניתן במהלך שנת 2001, עת ניסה קצין חינוך ראשי תת-אלוף אלעזר שטרן, מדובריהם הבולטים של חובשי "הכיפות הסרוגות", למנוע פרסום גיליון של עיתון במחנה, שסיקר את שירותם של המגויסים ההומוסקסואלים.
- כישלונם של חיילים המשתייכים לנח"ל החרדי לבלום חדירה של מפגעים פלשתינים בבקעת הירדן בפברואר 2002, הדליק שיח ציבורי על עצם נחיצותו של הנח"ל החרדי ועל יעילות לוחמיו באשר הם חרדים.
- בעקבות נפילתם של ארבעה מחייליו של גדוד הסיור הבדואי בהתנגשות עם כוחות פלשתיניים בינואר 2001, קראו ראשי הקהילה הבדואית לממשלה להימנע משימוש בגדוד

למשימות לוחמה נגד הפלשתינים.
 ● דו"ח נציב קבילות החיילים לשנת 2003 זיהה התחזקות של טון גזעני באופן ההתבטאות של מפקדים זוטרים.

מיליטריזציה ופוליטיזציה של הצבא

הפיכתו של הצבא למקור משיכה לקבוצות החדשות עומדת בסתירה לשקיעתו ההדרגתית של הצבא כמוסד מרכזי בעיני המעמד החברתי הדומיננטי. מתח זה מְבַנֵּה בהדרגה פער בין הציפיות של הקבוצות החדשות מהשתלבותן בצבא, במסגרתן הן מתמודדות על מוביליות חברתית, תגמולים וגיבוש זהות ייחודית, ובין תגמוליהן המתכווצים בארגון המאבד ממעמדו. פער זה יגביר את עניינן של הקבוצות החדשות להאט את קצב שקיעתו של הצבא כמוסד חברתי מרכזי ואף לשוב ולרומם אותו, כאמצעי לרימום מעמדן שלהן. האטת השקיעה של הצבאיות ובוודאי היפוך מגמתה עוברים דרך פעילות לוחמנית. כך יתעצם הפוטנציאל למיליטריזציה מחודשת של הצבא ושל חלק מהחברה, שהחל להיווצר כבר מסוף שנות ה-90, ונתן את ביטויו באורח ההתנהלות של הצבא באינתיפאדת אל-אקצה. באמצעות צבאיות מוגברת, יבקשו הקבוצות החדשות לשדרג את תרומתן הצבאית בדרך של ייחוס משמעות לתרומה זו בשיח הציבורי, כתרומה קריטית להגנה על הקיום. השדרוג אמור להקנות להן גם יתרון במאבקים החלוקתיים הפנימיים בצבא. תכלית זו אינה ניתנת להגשמה ב"צבא שלום", שמשימותיו משוללות ערך מרכזי ומשאביו מתכווצים, ועמם - גם המשאבים הזמינים לקבוצות המשתתפות בשירות.

תהליך זה צופן בחובו מתח בשלושה מתחמים:
 הראשון הוא מתח פנים - ארגוני בין קבוצות המתמודדות בין ובין עצמן על גיבוש זהותן ועל מעמדן בארגון, כחלק מהמאבקים החלוקתיים המתנהלים בצבא.
 משמעותיים יותר הם שני המתחמים האחרים: מתח בין הקבוצות המשרתות בצבא ובין קבוצות שנוכחותן בשירות שוב אינה בולטת ומתח בין הצבא ובין הדרג הפוליטי.

המשותף למתחים אלה הוא היווצרותו של ניגוד אינטרסים בין שני אשכולות הקבוצות - מוטבות-מיליטריזם מול מוטבות-גלובליזציה, בעיקר בקרב מעמד הביניים בסולמות העליונים. לקבוצות הנמנות על אשכול זה אין עניין להיגרר שוב למציאות של סכסוך מזוין עם העולם הערבי, ועקב כך גם לעימות עם העולם המערבי, ובכך לסכן את פירות הגלובליזציה, בפועל ובכוח. יתר על כן, המעמד הבינוני הוא המממן העיקרי של תחזוק הצבא באמצעות תשלומי מסים וכזה בעל עניין להקטין את נטל המס בדרך של צמצום תקציבי הצבא. גם מגמה זו אינה עולה בקנה אחד עם לוחמנות. לכן ספק אם גרירה מחודשת של הצבא למעגל של לוחמנות אכן תסייע לבניית מעמדן החברתי של הקבוצות הפריפריאליות, אך סביר שיוחרף המתח בין אשכולות הקבוצות. מתח זה מגלם את אחד מהיבטיה של המחלוקת המאורגנת סביב גלובליזציה מול אתנו-לאומיות, מחלוקת אשר פרצה לקדמת הזירה הפוליטית בעקבות הסכמי אוסלו.

מנגנון מאיץ-מאבק תשמש הגברתה של המצוקה החברתית, במשולב עם שקיעתה של מדינת הרווחה והתבלטות הא-סימטריה שבין תרומה צבאית ובין תמורה חברתית. זאת בעוד המוטיבציה של הקבוצות החדשות להשתלב בצבא ניזונה מרצון למנף את תרומתן הצבאית לתמורה חברתית, כפי שזו מוכרת להן כדפוס היסטורי, אולי אף נוסטלגי. לכן, ככל שמינוף שכזה יעלה בקשיים, ניתן לצפות להחרפה של מאבקים חלוקתיים בזירה החברתית-פוליטית סביב הא-סימטריה בין תרומה לתמורה. התמונות המוכרות המחודדות את הפער בין הבן שנפל על משמרתו ובין המקרר הריק של משפחתו עשויות לשמש אנרגיה מעוררת-מאבק.

השינוי החזוי בהרכב החברתי של הצבא יביא, אפוא, לגיבוש הבחנה תקדימית ומעוררת-מחלוקת בין "קורבן הממון", שהוא תחזוק כלכלי של הצבא על-ידי המעמד הבינוני משלם המסים, ובין "קורבן הגוף" של הפריפריה החברתית, כהבחנה היוצרת מתח בין הקבוצות. זוהי השקיעה ההדרגתית של ההלימה המסורתית בין משלמי המסים ובין המשרתים בצבא, בעבר שתי שכבות מרובות-חפיפה. נצפה, אפוא, להתפשטות המתח המעמדי-אתני לשדה

חדש, זה המנגיד חיים עם רכוש, קרי, אלה המסכנים את חייהם מול אלה השומרים על קניינם. המתח בשדה זה יתעצם, ככל שאלה שאינם משרתים עשויים להגיב באדישות לקורבנות האנושיים של קבוצות אחרות.

מתחיו של הצבא עם החברה האזרחית יתפרסו גם להתעוררות קשיים בבקרתו הפוליטית. לפנינו פרדוקס - מצד אחד, הצבא יהיה לוחמני מבעבר בשל הרכבו החברתי המשתנה. השנים 1985-2000 התאפיינו בריסונו העצמי של הצבא לבל תיבקע לכידותו כצבא בו מיוצגים לוחמים משני צדי המתרס הפוליטי. זכורה במיוחד התנהלותו של רמטכ"ל האינתיפאדה הראשונה, דן שומרון, שסכר נטיות שהתגבשו בממשלה להורות לצבא לדכא את האינתיפאדה באמצעות שימוש מאסיבי בכוח אלים וקבע כי ההתקוממות לא תוכרע בכוח צבאי לבדו. הרמטכ"לים של האינתיפאדה השנייה, מופז ויעלון, כבר נהנו מגמישות רבה יותר לאור הרכבו המשתנה אתנו-מעמדית ועל כן גם פוליטית, של הצבא, בעיקר דרג השדה של הצבא הסדיר. מנגנון מאיץ-מאבק יהיה השינוי ההדרגתי באוריינטציה של הקצונה הבכירה, אשר מפתחת מקצוענות צבאית "מתריסה" ביחס לדרג המדיני. אוריינטציה זו צומחת מתוך התמודדותה של הקצונה על מעמד הצבא ביחס לארגונים אחרים, מעמד המעצב את הלגיטימציה המוקנית לפעולתו, היקף משאביו ואף את מעמדם של משרתי הקבע. בנסיבות אלה יש לקצונה הבכירה עניין לחדד את מקצועיותו של הצבא ואת אחריותו המונופולית הייחודית לביטחון האומה כמי שאינו מסורה בידי ארגון אחר, אזרחי או עסקי, מאלה שעמם מתמודד הצבא על חלקו בעוגה הלאומית. חידוד הייחודיות מוביל בדרך כלל לחידוד הפרופיל הלוחמני של הצבא. "מקצוענות מתריסה" תועצם עם נשילתם של הכבלים ההיסטוריים של "צבא עם".

מנגנון אחר יהיה שקיעתה של "הקריירה השנייה" של קצונת הקבע, לנוכח המגמה המסתמנת לדחות את גיל הפרישה לאנשי הקבע ובכך תקטן יכולתם לפתח קריירה אזרחית שנייה. כך תתגבש קצונה שמרנית ומסתגרת-חברתית אשר מקטינה את תלותה בהעדפות ובתבניות התרבותיות של האליטות האזרחיות, אליהן התכווננו בעבר בתנאים של תחלופה מואצת בין הספֵרה הצבאית לאזרחית.

אך לוחמנותו של הצבא תעמוד בסתירה להיותו גם מפוקח אזרחית באורח אפקטיבי יותר, ככל שהרובד המערבי-חילוני מאבד עניין בהגנה על הצבא שממנו רחק, ומתמקד בתצפית ביקורתית חיצונית באמצעות כלי הבקרה העומדים לרשותו, בעיקר בזירות הפוליטיקה, התקשורת והמשפט. יתר על כן, ההרכב המשתנה של הצבא משמעו כי הוא מאבד ממעמדו כ"צבא עם" אוניברסלי, המייצג, כנשא של שליחות, את הקבוצות היהודיות העיקריות בחברה, לטובת צבא סקטוריאלי שמשרתיו הם בעלי משלח-יד לכל דבר. זוהי סתירה הממריצה העצמה של הביקורת על הצבא, ועמה - מתחים ומאבקים.

לכן נצפה להיווצרות כשלים בבקרה הפוליטית-אזרחית על הצבא. הוא ינסה ככל יכולתו להטביע חותם לוחמני על המדינאות, באורח רשמי וגם מעשי, אינטימי אך גם פומבי, בדומה לניסיונותיו לנווט את אינתיפאדת אל-אקצה. עם זאת, סכנת "פוטש" אינה מוחשית, בזכות המנגנונים המבטיחים את המשך כפיפותו של הצבא לדרג הפוליטי הנבחר. התנהגות חריגה של יחידות, בפרט כאלה השומרות על זיקה הדוקה למנהיגות חברתית-פוליטית אזרחית, לעומתית בנסיבות מסוימות, הנה אפשרות סבירה יותר בתקופות של משבר פוליטי. השינוי בהרכב החברתי יקרין בתקופת המעבר גם על התגברות המתח הפנימי בין הפיקוד הבכיר, שעדיין מגויס בחלקו מקרב האליטות המסורתיות ושומר על זיקה חזקה יחסית אליהן, ובין דרג השדה שהרכבו משתנה. למתח זה תהיה משמעות גם על יכולת הפיקוד הבכיר לבקר את דרג השדה. החיזיון של הרמטכ"ל יעלון המזמין גיחת צילום כדי לבדוק כמה בתים נהרסו ברפיח בקיץ 2004 כדי שלא להסתמך רק על דיווחיו של הפיקוד המקומי תאב הלוחמנות, יהיה לעתיד חיזיון צפוי.

קשיי הבקרה יתגברו גם לנוכח האפשרות כי המודל הרב-תרבותי של ניהול הצבא והתחדדות המאבק על משאביו המוגבלים מביא לידי התגברות הזיקה בין קבוצות חברתיות בצבא ובין קבוצותיהן שמחוץ לצבא. בין קבוצות אלה נמנים התנועה הקיבוצית, תנועות נשים, ישיבות ההסדר, נותני החסות של הנח"ל החרדי, מנהיגים דרוזים ובדואים ועוד. המגמה של קבוצות חברתיות צבאיות לבטא את עצמן באמצעות קבוצות המקור החברתיות שלהן בספֵרה

האזרחית אך תגבר בתנאים של גיוס וולונטרי או סמי-וולונטרי בחברה מפוצלת. סביר להניח כי הקבוצות יגלו מעורבות מוגברת מזו שבעבר, שתשתקף במאבקים החלוקתיים המובנים בצבא. אפשרי, לשם המחשה, מאבק בין "כיפות סרוגות" ובין כוחות חילוניים, כדוגמת התנועה הקיבוצית, על ההגמוניה בצבא כתגובת-נגד חילונית להתחזקות "הכיפות הסרוגות" בצבא. לכן הקבוצות גם עשויות להשתתף במאמץ להגביר את הגיוס מקרב שדרותיהן, אם יסברו כי יהיה לכך דיווידנד פוליטי, סמלי ותרבותי. אך ראשי הקבוצות לא יסתפקו בהתמודדות זו אלא גם תובעים ויתבעו שותפות בעיצוב תנאי השירות של שלוחיהן בצבא (כארגוני הנשים), מסלולי קידומם (כשיבות הסדר וקיבוצים) ואף התניות על פעילותם הצבאית (ישיבות הסדר וההנהגה הבודאית). כך נהיים ראשי קבוצות אלה למתווכים בדיאלוג המתנהל בין הצבא ובין חלק מחייליו וחיילותיו, ובתוך כך מכרסמים באחדות הפיקוד של הצבא ככל שיש להן השפעה גם על התנהגות שלוחיהן בצבא. מודל זה מונגד לאטימה המרבית של הצבא לחדירה אזרחית בלתי-מבוקרת, דפוס שאליו התקרר הצבא מאז שנות ה-60.

אם כן, בתמצית, החיבור של פוליטיקה אתנית-מעמדית עם בינוי של דמות לוחם אתנית-תרבותית מובחנת בצבא מבשר את הקטנת בידודו של הצבא ביחס לקונפליקטים פוליטיים-תרבותיים. החיזיון, הנשמע מאיים, כי הצבא ייפך מ"צבא עם" ל"צבא של עממים", כאמרתו של נשיא בית-המשפט העליון אהרון ברק (בג"ץ 7622/02 דוד זונשיין ואחרים נגד הפרקליט הצבאי הראשי, 2002), אינו דמיוני כלל.

סיכום

במוקד העשור הנוכחי של המאה ניצבת התסמונת של "שעת דמדומים". צה"ל יתפקד במציאות שאינה שלום מלא או מלחמה מלאה. אין זה "צבא מלחמה" כמו בעבר, המזוהה עם הגנתו של הקיום הלאומי, מוקד המשיכה והסמל של הדור הצעיר על קבוצות העילית שלו, צבא שחלק ניכר ממשאבי החברה מוקצה בדרכים שונות לתחזוקו באורח מוסכם. עם זאת, גם אין זה עדיין "צבא שלום", שמעמדו החברתי דומה לזה של המשטרה או לצבאות מערביים בני זמננו, העוסקים במשימות של "שמירת שלום", שיטור הגבולות, לחימה בטרור והיערכות למלחמה עתידית בלתי-מוגדרת. זהו "צבא מלחמה" בהתייחס לחלק מעיסוקיו ולחלק מהאיומים, הריאליים או המדומיינים, שבפניהם הוא נערך, אך גם "צבא שלום" בהתייחס למשאבים המוגבלים והולכים שהקבוצות הדומיננטיות בחברה מוכנות להעמיד לרשותן לאורך זמן, בגופן או בכספן. אינתיפאדת אל-אקצה פרצה בצומת ביניים, הממוקם ב"שעת הדמדומים" שבין שקיעת הצבאיות לאחר אוסלו ובין תחייתה. חלק מהתהליכים הפוטנציאליים ששורטו למעלה טרם הבשילו כשפרץ הקונפליקט, בעיקר השלמת השינוי בהרכב החברתי של הצבא. לכן בידי הדרג הפוליטי היו עדיין כלים יעילים, יחסית, לריסון הצבא.

מציאות דמדומים זו מכוננת את הסתירה המבנית הגלומה ביחסי הקבוצות החברתיות המיוצגות בצבא. זוהי הסתירה שבין היות הצבא מקור משיכה לקבוצות החדשות ובין שקיעתו ההדרגתית, אך גם הבלתי-נמנעת, כמוסד מרכזי בעיני המעמד החברתי הדומיננטי-המערבי-חילוני-גברי. סתירה זו מולידה מאבקים חלוקתיים בצבא. התנהלות המאבקים תיצור ניגוד אינטרסים בין אלה המבקשים להחזיר לצבא את מעמדו, ובכך לרומם את מעמדם שלהם, באמצעות חידוד הפרופיל הלוחמי של הארגון, ובין אלה המבקשים להמשיך ולהשפיל את מעמד הצבא, או לפחות לקבעו בשפלותו, משום שלוחמנות מחודשת מסכנת את הישגיהם החברתיים-כלכליים. לכן הדימוי הרווח בשיח הציבורי של שנות ה-2000, כי הצבא נקלע למשבר, הן פנים-ארגוני והן ביחסיו עם החברה, צומח ממציאות של חיי השיתוף של שתי מגמות סותרות אלה בחברה ואף בתוך הצבא המפוצל לסקטורים שונים.

סתירה זו תישב רק אם וכאשר תתהווה הלימה בין מעמד הצבא ובין תפקידיו, אם "צבא שלום" מתכווץ ואם "צבא לוחם". הואיל והלימה שכזו כרוכה בהכרעות היסטוריות, הרי שבטווח הנראה לעין, תהיה המציאות המסוכסכת למאפיין קבוע של צה"ל ויחסיו עם החברה.

ד"ר יגיל לוי

ד"ר יגיל לוי מלמד מדע המדינה באוניברסיטה הפתוחה. ספרו האחרון צבא אחר לישראל:

מיליטריזם חומרני בישראל, הופיע בקיץ 2003 בהוצאת 'ידיעות אחרונות' - סדרת תפוז"ח, זכה בפרס 'הספר המצטיין בשפה העברית' של האגודה הישראלית למדע המדינה לשנת 2004. מאמר זה מתבסס במידה רבה על הספר.

44 מס. 44 • חזרה לעמוד השער של "מפנה" מס. 44
ספטמבר 2004, תשרי תשס"ה **במה לענייני חברה**

 לאתר "מפנה" הוסף תגובה